

Theodorescu D. Remarques sur la composition et la chronologie du kymation ionique suscitées par quelques exemplaires découverts à Histria// Dacia.— XI.— 1967.— P. 95 — 120.

²⁵ *Буйських А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии// АДСП.— К., 1988.— С. 60 та наст.*

²⁶ *Shoe L. M. An Imitation of the Antique in Architectural Mouldings// Hesperia.— Vol. XXXV.— N 2.— P. 141 — 149;*

Буйських А. В. Антовые капители ионического ордера из Ольвии// ВДИ.— 1991.— № 3.— С. 91, 92.

ХРОНОЛОГІЯ І БУДІВЕЛЬНА ІСТОРІЯ САДИБИ НАДІЛУ 26 НА ГЕРАКЛЕЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Є. Я. Туровський

Розкопки садиби наділу 26 на Гераклейському півострові мають важливе значення для вирішення питань, пов'язаних з хронологією садиби цієї частини хори Херсонесу еліністичного часу. Висновки, яких дійшов С. Ф. Стржелецький в ході дослідження пам'ятки, багато в чому зберегли актуальність і в наші дні¹.

Автор розкопок дійшов важливого висновку, що будівельний комплекс пам'ятки належить двом різночасовим садибам: рештки більш пізньої частково перекривають залишки ранньої садиби². Наведемо в загальному вигляді висновки С. Ф. Стржелецького з хронології пам'ятки. Виникла садиба скоріше за все на початку III ст. до н. е. Остаточна загибель пам'ятки відбувається в кінці II — на початку I ст. до н. е. «Значно складніше, — відзначав дослідник, — визначення дати кінця існування садиби першого будівельного періоду і початок другого. Хронологічна класифікація масового керамічного матеріалу еліністичного часу та чорнолакового посуду не опрацьована, тому роз'єднане датування його за будівельними періодами, фактично неможливе»³.

Зі слів С. Ф. Стржелецького видно, що він повною мірою розумів умовність своїх датувань і необхідність їх уточнення. З часу діяльності дослідника відбулися якісні зміни в стані вивчення різних груп археологічного матеріалу, насамперед амфорної тари та керамічних клейм. Ця обставина дає можливість сьогодні не тільки уточнити хронологічні рамки існування пам'ятки, але й вирішити задачу роздільного датування матеріалу за будівельними періодами садиби.

В. І. Кац на основі присутності у комплексі садиби ранніх синопських і фасоських клейм висловив думку, що виникла вона, принаймні, двома-трьома десятиліттями раніше, ніж вважав С. Ф. Стржелецький⁴. О. М. Щеглов, добре знайомий з матеріалами розкопок С. Ф. Стржелецького, дійшов важливого висновку, згідно з яким садиба наділу 25 і садиба 1-го будівельного періоду наділу 26 загинули одночасно. На його думку, подія ця відбулася ще в III або на початку II ст. до н. е.⁵ Спеціальне дослідження археологічного комплексу садиби наділу 25 дало можливість віднести час закінчення життя у цій садибі до кінця першої третини III ст. до н. е.⁶ Для уточнення часу загибелі садиби першого будівельного періоду наділу 26 звернемося до її археологічного комплексу.

Амфорна тара на садибі представлена головним чином продукцією Херсонеса, Синопі, Фасоса і Гераклеї. Амфори інших центрів представлені поодинокими фрагментами. Всі типи амфор не виходять за рамки другої половини IV — III ст. до н. е. Уточнити хронологічні межі комплексу дають можливість керамічні клейма, які представляють продукцію таких центрів: Херсонес — 18 екземплярів, Синоп — 6 і Фасос — 2 (враховувались тільки ті клейма, збереженість яких давала можливість для датування).

Херсонес. Клейма цього центру за місцями їх населення поділяються таким чином: на соленах — 5 екземплярів, на афморах — 13 (одне клеймо на горлі, решта — на ручках).

За групами найновішої хронологічної класифікації херсонеських магістратних клейм В. І. Каца⁷ розподіл клейм такий:

Рис. 1. Керамічні клейма Херсонеса: а) астиномні клейма (1 – 10); б) фабрикантські клейма (11 – 13).

Група 1-А (кінець IV ст. до н. е.) — 6 клейм з іменами астиномів: Антибіона — 1 екземпляр, Архандра — 1, Євкліда — 2, Нанона — 1, Сополіса — 1.

Група 1-Б (перші два десятиліття III ст. до н. е.) — 1 клеймо з іменем астинома Олександра.

Група 1-В (80-і — середина 70-х рр. III ст. до н. е.) — 2 клейма з іменами астиномів Полістрата і Пилипа.

Група 2-А (кінець 70-х — 60-ті рр. III ст. до н. е.) — 6 клейм з іменами астиномів: Аполли Хорейва — 3, Герократа Невменьєва — 2, Меніса Дамоклеєва — 1. Крім того, до цієї ж групи належить і одне клеймо з іменем агораноміа Аполлоніса Пасіадова (рис. 1).

Синопа. Клейма цього центру таким чином розподіляються за хронологічними групами класифікації Б. М. Гракова⁸. Два клейма на соленах з іменами астинома Форбоса і фабриканта Філократа належать до II групи. Клейма астинома Посейдонія з фабрикантом Невменієм Діонісієвим і астинома Мнісикла з фабрикантом Філократом до III групи. Клейма астинома Дмитрія з фабрикантом Аполлонієм і астинома Епиелла з фабрикантом Димитрієм до IV групи.

Б. М. Граков відносив III групу синопських клейм до 270 – 220 рр. до н. е., IV групу — до 220 – 180 рр. до н. е.⁹. Для датування синопських клейм III і IV груп садиби наділу 26 вирішальне значення має той факт, що ці клейма присутні в комплексі Єлизаветівського поселення¹⁰. На думку І. Б. Брашинського, клейма поселення не виходять за рамки першої третини III ст. до н. е.¹¹ (рис. 2).

Рис. 2. Керамічні клейма Синопи (1 – 4) і Родоса (5 – 7).

Фасос. Два клейма цього центру належать до пізньої — IV групи фасоських клейм (варіант: етнікон, емблема, одне ім'я), за класифікацією Ю. Г. Виноградова¹². За останньою хронологічною класифікацією фасоських клейм М. Дебидура такі клейма датуються часом близько 300 р. до н. е.¹³. На одному з клейм читається етнікон і емблема (канфар), на іншому тільки етнікон.

Хронологічні рамки клейм садиби I-го будівельного періоду охоплюють час від кінця IV ст. до н. е. до

кінця першої третини III ст. до н. е., інші групи матеріалу на садибі менш інформативні, в той же час вони не протиричають одержаним датуванням.

Садиба 1-го будівельного періоду була розкопана С. Ф. Стржелецьким не повністю. Однак розкопаної ділянки все ж досить для характеристики будівельної техніки, використаної при її побудові. Техніка кладки стін башти садиби знаходить аналоги серед синхронних башт херсонеських садиб на Гераклейському півострові і в Північно-Західному Криму¹⁴. Кладки стін башти двошарові однорядні постелисті ложкові¹⁵. Матеріал — місцевий жовтий вапняк сарматського ярусу. Зовнішній шар зроблений з квадратних блоків і плит, характеризується ґрунтовою викадровкою і обтесуванням каміння на місцях. Поверхня блоків дрібно облущена. Каміні для кожного ряду ретельно підганялись по висоті.

Винятковий інтерес становить кладка внутрішньої стіни садиби, що проходить паралельно північно-західній стіні огорожі. Складена вона «насухо» з великих рустованих блоків. Кладка стіни, судячи за збереженнями двома рядами, — дворядна орфостатна шахова.

Незабаром після закінчення життя на садибі 1-го будівельного періоду її будови були розібрані, у переважній більшості до фундаментів і цоколів. При побудові садиби 2-го будівельного періоду площа над залишками ранньої садиби була знівелювана і використана в якості зовнішнього двору. С. Ф. Стржелецький відзначав, що рустовані блоки сухої кладки нижньої садиби відсутні навіть при повторному використанні. Це дозволяє думати, що вони вже були розібрані до побудови нової садиби¹⁶. Однак він залишив факт розбирання садиби в давнину без пояснення.

На наш погляд, єдиним раціональним поясненням такої розбірки може бути вивіз плит і блоків садиби в Херсонес. Відомо, що для побудови башт і куртин херсонеської фортеці використовувались надгробні пам'ятники херсонеського некрополя, а також архітектурні деталі громадських будівель міста¹⁷. Можна припустити, що з цією ж метою використовувалось добре оброблене каміння деяких садиб херсонеської хори.

Очевидно, між закінченням життя на ранній садибі і зведенням будівлі садиби 2-го будівельного періоду пролягає значний проміжок часу. Для визначення його тривалості, а також часу загибелі садиби 2-го будівельного періоду розглянемо її археологічний комплекс. Порівняно з комплексом ранньої садиби значних змін зазнає коло центрів, амфори з яких довозились на садибу. На місце виробів Фасоса і Гераклеї приходять амфори Родоса, Коса і Кніда. Як і раніше, найбільшу питому вагу має тара з Херсонеса й Синопи, однак форма амфор зазнає змін.

Керамічні клейма належать продукції Херсонеса, Синопи, Родоса, Коса.

Херсонес. Продукції цього центру належать три астиномних клейма. Всі клейма представлені на амфорних ручках. Хронологічно вони розподіляються таким чином:

Група 3-А (останні два десятиліття III ст. до н. е.) — 2 клейма з іменами астиномів: Теодора Прітанова і Лагорина Парфеноклеєва.

Група 3-Б (перші 15 – 20 років II ст. до н. е.) представлена клеймом астинома Ликона Хореева.

Синопа. Всього 9 клейм цього центру. З них до V хронологічної групи належать два клейма: з іменами астинома Поліктора Димитрієва і фабриканта Артемидора, і астинома Гекатея Посидеєва і фабриканта Папіса.

V або VI група (точно невідомо) — 2 екземпляри (клейма на ручках однієї амфори): з іменем астинома Аполлодора Діонісієва (1-а ручка) і з іменем фабриканта Сагара (2-а ручка).

VI хронологічна група — 4 екземпляри: з іменами астинома Зінія Аполлодорова і фабриканта Ктесона, астинома Мітродора Аристононова і фабриканта Посідея, з іменем Афініппа Мітродорова, з іменами Діонісія Алімантова і фабриканта Навскрата, з іменем астинома Гелогена Ніканорова.

Необхідність перегляду хронології груп синопських керамічних клейм назріла давно. Б. М. Граков сам вніс корективи в абсолютну хронологію своєї класифікації, передатувавши початковий момент синопського таврування¹⁸. Однак хронологія окремих груп ним переглянута не була. На протириччя між існуючими датуваннями синопських клейм і датуваннями решти матеріалів на багатьох пам'ятках вказував В. І. Цехмістренко¹⁹.

За останні чверть століття були запропоновані різні хронологічні колонки для груп класифікації Б. М. Гракова, але жодна з них не стала загальноприйнятою²⁰.

Якщо говорити про перші чотири хронологічні групи, то в результаті недавніх досліджень добре датованих комплексів вдалось наблизитись до правильного рішення хронології цих груп²¹. Що стосується пізніх (V і VI) груп, то уточнення хронологічних рамок для них — справа майбутнього. Співставляючи різні точки зору з цього питання, дозволяємо собі висловити тут найбільш вірогідні, на наш погляд, датування: для V групи — 250 – 210 рр. до н. е., для VI групи — 210 – 170 рр. до н. е.

Родос. Всього 3 клейма цього центру. Два з них: з іменем Арістокла, розташованим навколо квітки гранат та з ім'ям Анаксибула відносяться до III групи (близько 220 – 180 рр. до н. е.), за

хронологічною класифікацією В. Грейс²². Третє клеймо з іменем Євфранор відноситься до IV групи (близько 180 – 150 рр. до н. е.)²³.

Кос. Всього два клейма. На першому вдалось розібрати тільки емблему (палиця), на другому ім'я Євтихий. Хронологія коських клейм до цих пір не розроблена. На думку Д. Б. Шелова, більш або менш регулярно клеймувались коські амфори, очевидно, тільки в II – I ст. до н. е.²⁴ Столовий посуд садиби представлений пізніми типами канфарів на низькій нізці і з простими ручками, а також «мегарськими» чашами. В цілому археологічний комплекс садиби дає вельми широкі часові рамки її існування. Очевидно, садиба 2-го будівельного комплексу була побудована в рамках кінця другої — початку третьої третини III ст. до н. е. і загинула десь в другій половині II ст. до н. е.

Основні принципи планування садиби 2-го періоду були ті ж, що й на ранній садибі. В той же час техніка кладки стін зовсім інакша, особливо для башт. Система кладки стін башти садиби 2-го будівельного періоду — однорядна одношарова дволицьова, каміння різномірне за розміром, висота одного ряду іноді змінюється, притесування каменів на місцях відсутне.

Новозведена башта була укріплена з усіх боків додатковим пірамідальним поясом з великого каміння. Подібні пояси одержали в літературі назву «протитаранних»²⁵. Можливо, створення поясів було реакцією херсонеситів на появу у скіфів осадної техніки.

Підсумовуючи, зазначимо такі моменти. Садиба наділу 26 виникла в останній чверті IV ст. до н. е. В кінці першої третини III ст. до н. е. життя на садибі припиняється, а її будівлі підлягають капітальному розбиранню на камінь. Причини цих подій, очевидно, слід вбачати в тривожних воєнно-політичних обставинах в Північному Причорномор'ї на цей час. Відомо, що в кінці першої третини III ст. до н. е. внаслідок варварської експансії, викликаной зміною демографічної ситуації в Лівостепу, гинуть садиби ольвійської периферії, деякі поселення хори Боспора, а також ряд поселень і садиб херсонеської аграрної зони в Північно-Західному Криму²⁶. Можливо, ті ж причини призвели до припинення існування деяких садиб найближчої хори Херсонесу на Гераклейському півострові. Добре оброблені блоки садиби 26 наділу, очевидно, використовувались при реконструкції оборонних споруд Херсонеса.

Через значний проміжок часу, найімовірніше, на початку останньої третини II ст. до н. е. на місці розібраної садиби зводиться нова будова (садиба 2-го будівельного періоду). Башта нової садиби була укріплена додатковим «протитаранним» поясом.

Припинення існування садиби 2-го будівельного періоду відбувається в другій половині II ст. до н. е. і пов'язано, імовірно, з воєнним конфліктом між Херсонесом і скіфами незадовго до походів Діофанта. Більш вузьке датування садиби 2-го будівельного періоду буде можливим тільки за умови значного уточнення датувань представленого на садибі матеріалу другої половини III – II ст. до н. е.

Одержано 14.07.91

Примітки

- ¹ Стржелецкий С. Ф. Клефы Херсонеса Таврического // ХС.— Вып. 6.— Симферополь, 1961.
- ² Там же.— С. 102, 103.
- ³ Там же.— С. 108.
- ⁴ Кац В. И. О времени возникновения сельскохозяйственных усадеб на Гераклейском полуострове // АМА.— 1972.— Вып. 1.— С. 34, 35.
- ⁵ Щеглов А. Н. Полис и хора.— Симферополь, 1976.— С. 59.
- ⁶ Доповідь «Про час існування садиби наділу 25 на Гераклейському півострові» була прочитана автором на засіданні групи античної археології ЛВІА АН СРСР у 1985 р. Стаття, написана за матеріалами доповіді, друкується.
- ⁷ Граков Б. Н. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратных клейм // ВДИ.— 1985.— №1.— С. 87 – 112.
- ⁸ Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1928.
- ⁹ Там же.— С. 133 – 136.
- ¹⁰ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V – III вв. до н. э.— Л., 1980.— С. 180 – 193.
- ¹¹ Там же.— С. 96.
- ¹² Виноградов Ю. Г. Керамические клейма острова Фасос // НЭ.— 1972.— №10.— С. 3 – 36.
- ¹³ Deboudour M. Reflexions sur les timbres amphoriques thasiens // BCH — Suppl. V.— 1979.— P. 269 – 312.
- ¹⁴ Кругликова И. Т. Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклейского полуострова

ва// Проблемы античной культуры.— М., 1986.— С. 168 – 174; *Кругликова И. Т.* Херсонесская усадьба на наделе 10// КСИА.— 1985.— №174.— С. 43 – 51; *Дашевская О. Д., Щеглов А. Н.* Херсонесское укрепление на городище Беляус// СА.— 1965.— №2.

¹⁵ Тут і далі характеристика кладок стін дається за класифікацією С. Д. Крижицького. Див.: *Крижицкий С. Д.* О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья// КСИА.— 1981.— С. 35 – 40.

¹⁶ *Стржелецкий С. Ф.* Указ. соч.— С. 104.

¹⁷ *Стржелецкий С. Ф.* XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона)// СХМ.— Симферополь, 1969.— Вып. IV.— С. 7 – 28.

¹⁸ *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре// МИА.— 1954.— №36.— С. 90.

¹⁹ *Цехмистренко В. И.* Синопские керамические клейма с именами гончарных мастеров// СА.— 1960.— №3; *Цехмистренко В. И.* Клейма как источники для изучения керамического производства в Синопе в IV – II вв. до н. э.: Автореф.... канд. дис.— М., 1963. На жаль, дослідник не встиг завершити плідно почату працю по створенню більш досконалої хронології синопських клейм.

²⁰ *Брашинский И. Б.* Экономические связи Синопы в IV – II вв. до н. э.// Античный город.— М., 1963; *Василенко Б. А.* Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана: Автореф.... канд. дис.— М., 1972.— С. 67 – 93.

²¹ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт...— С. 96; *Колесников А. Б.* Керамические клейма из раскопок усадеб у Евпаторийского маяка// ВДИ.— 1985.— №2.— С. 67 – 93.

²² *Grace V., Savvatiadou-Petroulaku M.* Les timbres amphoriques grecs// Exploration archéologique de Delos.— XXVIII.— Paris, 1970.— P. 525.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Шелов Д. Б.* Вказ. праця.— С. 132.

²⁵ *Щеглов А. Н.* Полис и Хора.— С. 63; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 65.

²⁶ *Марченко К. К.* Ойкеты декрета в честь Протогена// ІРЕ, 1², 32). К вопросу о зависимом населении Ольвии эллинистического времени// Материалы III Всесоюзного Симпозиума по древней истории Причерноморья.— Тбилиси, 1985; *Щеглов А. Н.* О греко-варварских взаимодействиях на периферии эллинистического мира// Материалы III Всесоюзного Симпозиума...— С. 192.